

О.О. Музика

КАТЕГОРІЇ АКТИВНІСТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОСЛІДЖЕННІ МОТИВАЦІЇ ТВОРЧОСТІ

Аналізуються особливості використання у психології категорій діяльність та активність. Обґрунтовується доцільність застосування категорії активність для характеристики мотивації творчих процесів.

Творча діяльність – один із найскладніших психологічних феноменів. Хоча історія дослідження цієї проблеми лише в рамках психологічних концепцій вже вийшла за межі одного століття, в ній все ще залишається немало білих плям. Можна виділити два основні підходи, що склалися у психології творчості та обдарованості. Перший – це вивчення процесу та механізмів творчості через дослідження матеріальних продуктів діяльності, або ж самого процесу діяльності. Другий підхід концентрує увагу на вивченні особистості суб'єкта творчої діяльності, процесів, що відбуваються в його свідомості. Саме цей, другий, підхід започаткував дослідження творчості на зорі наукової психології, але поступово занепав у зв'язку із методологічною кризою психології на рубежі століть. Позитивістські методи стали домінуючими у психології, що викликало зміщення акцентів у визначенні її предмету. На перший план вийшли не причини, а наслідки функціонування психіки, які ніби то краще піддаються об'єктивному вивченню – це, насамперед, поведінка та діяльність.

Але останнім часом чимало дослідників, котрі вивчали творчість та обдарованість з позицій діяльнісного підходу, схилиються до думки, що в основі психологічної структури цих процесів лежать не особливості діяльності, соціально-психологічні чи індивідуально-типологічні риси особистості, а структурна організація її свідомості. Розглядаючи свідомість як “магістральний вхід” в загальну теорію людської поведінки, В.О.Моляко, разом з тим, зазначає, що основою обдарованості є стратегіальна організація свідомості, “яка дозволяє впорядковувати зміст потоку свідомості, конкретні системи, що знаходяться в хаосі, проектувати їх і будувати, орієнтуючись також на об'єктивні показники, які задаються всіма тими вимогами, що існують в реальності” [1, с 86].

Дослідження творчості через свідомість вимагає посиленої уваги до вивчення мотивації творчих процесів. Термін мотивація розуміється у психології значно ширше, ніж проста сукупність мотивів. Він розглядається і як система факторів, що детермінують поведінку (потреби,

мотиви, цілі, інтереси, цінності та ін.), і як характеристика процесів, які “енергетично” підтримують активність людини на певному рівні [2; 3; 4; 5]. Іншими словами, в понятті мотивація відображено змістовні і динамічні аспекти. Сукупність перерахованих вище змістовних компонентів мотивації характеризує її більшою мірою з боку потенційності. Ці компоненти складають, за термінологією В.П.Зінченка, буттєвий, онтологічний шар свідомості. Вони можуть стати, а можуть і не стати актуальними мотивами.

Однією з кардинальних проблем у дослідженні мотивації є її поділ на зовнішню і внутрішню, що робить невизначеним і розмитим саме поняття мотиву, перетворює його, за словами О.М.Леонтєва, в той мішок, куди напихають найрізноманітніший непотріб. Парадоксально, але й сам автор цього відомого психологічного афоризму не уникнув подібної помилки. Не зупиняючись в деталях на аналізі поглядів О.М.Леонтєва на мотив, хочемо лише відмітити, що в основі його непослідовності у цьому питанні лежав принцип зовнішньої детермінації поведінки (через предмет чи діяльність). За критерієм зовнішньої чи внутрішньої детермінації більш вдалою є концепція мотивації Л.І.Божович, де виділяються зовнішні та внутрішні мотиви, однак, в основу даної класифікації теж покладена діяльність. Внутрішні – це ті мотиви, які виникають в діяльності, зовнішні ж - в діяльності не виникають, а привносяться із предметного і соціального оточення.

Антиномія “зовнішнє – внутрішнє”, окрім власне мотивів, стосується і такого компоненту мотивації як потребова сфера. Так, відомий поділ потреб на екстресивні (зовнішні), які детермінуються фізіологічно чи дією зовнішнього середовища та інтрисивні (внутрішні), які не спрямовані на досягнення певної мети і здійснюються заради себе самих. Безперечно, у другому випадку теж є певні зовнішні мотиваційні чинники, але очевидно вони виходять за контекст аналізу. В рамках розробленої Д.М.Узнадзе теорії установки виділяється поняття функціональної тенденції, котра полягає в потребі активності, що безпосередньо не пов’язана із вимогами актуальної ситуації, активності задля активності. Наявність такої тенденції показана на фізіологічному рівні М.О.Бернштейном та на рівні поведінки тварин Хитроу. Подібна активність легко пояснюється з точки зору еволюційних підходів, оскільки розширює діапазон індивідуального научіння і адаптивність живих істот.

У концепції К.Левіна також вимальовуються контури зовнішнього і внутрішнього у детермінації поведінки людини. Зовнішні сили (соціальні норми, цінності) діють на людину по аналогії з силовим полем як своєрідне мотиваційне поле. Разом з тим, К.Левін визнає за людиною

здатність “стати над полем”, тобто здатність до самодетермінованої активності. Критерієм поділу на внутрішні та зовнішні мотиви може бути також опозиція зовнішнім впливам (Л.І.Божович, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн). Таким чином, внутрішня мотивація людини не адаптивна, не реактивна, а більш далекосяжна і зв’язана з випереджаючою функцією свідомості.

Піраміда потреб, запропонована А.Маслоу, відображає зростання внутрішньої мотивації в процесах розвитку особистості. На вищих щаблях цього розвитку, коли задоволені основні потреби, людина діє у відповідності із своїм покликанням, уявленням про те, що має робити, а зовсім не під дією зовнішніх чинників.

Найбільш продуктивною, на наш погляд, для дослідження мотивації є концепція С.Л.Рубінштейна, згідно з якою зовнішнє впливає на поведінку людини лише проходячи через її внутрішній світ, “внутрішні умови”. “Мотивація – це опосередкована процесом її відображення суб’єктивна детермінація поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності” [5, с.370].

Таким чином, мотивація – це наслідок складної оцінювальної діяльності, в якій зовнішнє зіставляється з внутрішнім (життєвим досвідом, цінностями, потребами тощо). Це передусім внутрішнє утворення. Одне і те ж “мотиваційне поле”, однакові впливи зовнішнього середовища викликають у різних людей різні, іноді зовсім протилежні реакції. Тому, мотив – це в першу чергу результат роботи свідомості. Звичайно, він завжди має певну інтенційність, яка зовсім не обов’язково має бути скерована на предмет чи на зовнішню поведінку. У психології вже утвердилися такі терміни як мотив самовдосконалення, мотив творчого саморозвитку, зміст яких відображає спрямованість особистості на саму себе.

Співвідношення понять діяльність і активність у психології мотивації неможливо зрозуміти поза контекстом категорії причинність. Адже по суті питання стоїть так: що є причиною діяльності - предмет, зовнішні стимули, впливи соціального середовища чи власна активність суб’єкта? Стосовно поняття “власна активність” теж виникає маса питань, найголовніше з яких таке: а чи не є ця “власна активність” наслідком впливу зовнішнього середовища, предметного і соціального оточення? Саме це питання можна, звичайно умовно, визначити як “основне питання” психології, оскільки воно завжди ділило і ділить дотепер дослідників на дві великі групи, одна з яких відповідає на нього ствердно і відноситься до діяльнісного (а раніше функціонального, біхевіорального) підходу. Інша ж група всіляко підкреслює іманентність “власної

активності” не лише людському індивіду, а й взагалі всьому живому (К.А.Абульханова-Славська, В.І.Слободчиков, В.О.Татенко). Це прихильники суб’єктного підходу.

Теоретичні та експериментальні дослідження і практичні результати, отримані в рамках обох підходів, довели їх наукову спроможність і право на існування. Отже, наведене нами методологічне протиріччя не є нездоланим, воно має діалектичний характер. Йдеться насамперед про площину і глибину аналізу психічних явищ. Так, якщо взяти, наприклад, проблему мотивації вчинків, то навряд чи можна обійтись без соціально-психологічного аналізу, без урахування впливу попереднього досвіду суб’єкта, соціальних очікувань і власної активності на його поведінку. Коли ж предметом дослідження є “прості” явища, наприклад, процес вирішення експериментальної задачі, то тут від впливу соціально-психологічних чинників, як правило, абстрагуються. Не проглядається тут і власна активність, тому, що ціль, яка стоїть перед людиною, досить проста і “задача на смисл”, як правило, не вирішується, оскільки суб’єкту буває набагато легше справитися із експериментальним завданням, ніж битися в сумнівах, навіщо це йому потрібно.

Наведені міркування розвівають ще одне упередження, що має місце у психологічній науці: до переваг досліджень, виконаних в рамках діяльнісного підходу, його апологети, як правило, відносять їх експериментальний характер. І навпаки, те, що дослідження, які здійснені в рамках суб’єктного підходу і орієнтовані на власну активність, носять описовий, “розуміючий”, феноменологічний характер, подається як такий недолік, що знижує їх надійність і достовірність та зводить нанівець наукову цінність. Навряд чи тут є нездоланне протиріччя, оскільки, знову ж таки, йдеться лише про різні рівні аналізу. Експериментатори в рамках діяльнісного підходу, хочуть вони цього чи ні, але редукують психічну реальність до стану “простих” явищ, які можна змодельовати в експериментальній ситуації. У психології, у тому числі і у психології мотивації, великою рідкістю є експерименти, де б досліджувані змінні хоч трохи наближалися до рівня складності реальних життєвих подій та явищ, навіть коли йдеться про так званий природний експеримент. Для ілюстрації можна привести загальновідому теорію поетапного формування розумових дій П.Я.Гальперіна. Вона є загальновизнаною, оскільки досить аргументовано пояснює механізм виникнення розумових дій. Але знову ж таки лише простих, таких як, наприклад, оволодіння арифметичними діями молодшими школярами. Що ж до пояснення, а тим більше формування більш складних видів діяльності, таких, як, скажімо, творчість, то дана теорія й інші “діяльнісні” теорії виявляються неспроможними, оскільки

через редукцію психічного повторюють стару вундтівську концепцію “мозаїчної свідомості”. За окремими “простими” діями, явищами не видно цілісної особистості з її безмірно складним внутрішнім світом і незвіданими джерелами власної активності. Саме тому у психології, окрім діяльнісної, необхідна і інша, філософська площина аналізу, яка розвивається психологічними школами С.Л.Рубінштейна та Г.С.Костюка, а за рубежем представлена гуманістичною психологією.

Повертаючись до проблеми причинності у психіці та поведінці, слід зазначити, що в контексті сказаного продуктивним при дослідженні мотивації виглядає підхід К.Левіна, який виділяє історичну і системну причинність. Історична причинність – це зумовленість поведінки людини подіями минулого, які закріплені у життєвому досвіді. Системна причинність – це залежність поведінки від безлічі чинників, які впливають на людину в даний момент часу. Зрозуміло, що при дослідженні “простих” діяльностей реалізація принципу детермінізму можлива і при використанні одного з цих, як правило, другого, розуміння причинності. Дослідження ж такого складного процесу як мотивація творчої активності має враховувати як історичну, так і системну причинність, оскільки воно має на меті виявити джерела творчої активності, умови її розвитку та методи стимулювання. Складність процесу творчості вимагає також врахування особливостей психічного (і не лише психічного) детермінізму. Дослідження останніх десятиліть показали, що і в фізико-хімічних процесах не буває жорсткого, однозначного детермінізму, він почасти має “флуктуативно-біфуркаційний” (І.Пригожин, І.Стенгерс) характер. У психології все більше дослідників поділяють погляди А.В. Брушлінського про недиз’юнктивність психіки і В.В.Налімова про ймовірність психічних процесів.

Таким чином, категорія активність є більш релевантною принципу детермінізму, ніж категорія діяльність, оскільки зосереджує в собі як історичну, так і системну причинність, як зовнішні впливи, так і внутрішню, власну активність особистості. Активність – категорія ширша, ніж діяльність, насамперед, предметна діяльність, особливо коли йдеться про технічну творчість. Адже невидима спостерігачеві, надзвичайно складна, суперечлива внутрішня робота потребує набагато більше часу і зусиль, ніж втілення задуму у матеріальну форму, - продукт творчості. Виявлення найважливіших чинників, які спонукають суб’єкта до творчості, як зовнішніх, так і внутрішніх,- ось найважливіше завдання дослідження мотивації творчості.

Дослідження співвідношення таких важливих психологічних понять як категорії діяльність і активність має не лише теоретичне, практичне, але

й методологічне значення. Застосування до аналізу психічних явищ однієї з цих категорій майже автоматично відносить дослідника в парадигму однієї з двох основних течій у психології, які, послуговуючись сучасною термінологією, можна визначити як суб'єктний і діяльнісний підходи. Побудова теоретичних моделей на основі однієї з цих двох категорій веде і до вибору релевантних саме їй методів експериментального дослідження та методів аналізу і інтерпретації отримуваних даних.

Важливість проблеми обумовлюється також тією обставиною, що в радянській психології категорія діяльність, як ключова в так званому діяльнісному підході, була абсолютизована і застосовувалася не лише для аналізу психічних процесів, що цілком правомірно, але й для аналізу психічних станів і навіть властивостей. Це виглядає по меншій мірі парадоксально і підкріплює неминучу підозру в ідеологічній заангажованості даного терміну. Так, навіть на рівні здорового глузду, а не наукового аналізу, досить дивно виглядають такі терміни як комунікативна діяльність чи емоційна діяльність, а коли проаналізувати їх за критеріями самої теорії діяльності, такими, наприклад, як продукт діяльності, то вказана термінологічна натяжка стає очевидною.

Поширення терміну діяльність на всі види і прояви психічного закономірно вело до нечіткості і невизначеності у його визначенні. Так, у довіднику “Психологія. Словарь” діяльність тлумачиться як “динамічна система взаємодій суб'єкта з світом, в процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта у предметній дійсності” [6, с.101]. Таким чином, майже буквально основні положення марксистської економічної теорії переносяться у психологію. Один із можливих напрямків дослідження психіки через вивчення продуктів діяльності проголошується єдино можливим. Психологію (за означенням – наука про душу) пропонується зробити наукою про предмети, в яких ніби то ця душа у вигляді психічних образів і застиглих відносин зосереджена. Навіть по відношенню до біхевіоризму, де предметом дослідження є поведінка, відірвана від свідомості, такий підхід в якості основоположного принципу виглядає ще більш спрощеним і нерелевантним предмету психології як наукової дисципліни.

Слід, однак, відмітити, що психологічних досліджень, виконаних цілком у відповідності з даним визначенням, майже немає. Логіка науки вимагає врахування об'єктивних реалій, тому більшість учених, декларуючи основні постулати діяльнісного підходу, не сповідували його ортодоксально, а прикриваючись різноманітними додатково введеними принципами і категоріями (як от принцип єдності свідомості та діяльності,

суб'єктність діяльності, наднормативна активність, внутрішні умови тощо), хто приховано, а хто й відкрито ігнорували його претензії бути панівною психологічною доктриною. Так, С.Л.Рубінштейн писав: “... ми вивчаємо не особистість і діяльність, а особистість – свідомий суб'єкт практичної і теоретичної діяльності – в її діяльності” [5, с.100].

Звичайно, діяльність як психологічна категорія протиставляється не активності, а в першу чергу свідомості. Діяльнісний підхід – це альтернатива психології свідомості, тому всі його слабкі сторони проявляються саме там, де роль свідомості не можна зігнорувати. Однією з таких сфер є психологія мотивації. Сутнісна ознака людини – це її здатність до контролю над власними спонуканнями, до стримування одних і спрямування вольових зусиль на реалізацію інших. Свідомість зрілої особистості здатна сама визначати як напрямки діяльності, так і критерії їх оцінки. Тому термін активність видається більш вдалим для характеристики процесів свідомості і мотивації.

Термін активність у вітчизняній літературі найчастіше вживається для позначення динамічних характеристик діяльності, насамперед, рівня її інтенсивності, а також як синонім до слова діяльність. Однак, слід відмітити, що цілий ряд вчених вживають термін активність для підкреслення суб'єктності особистості, тобто здатності до самодетермінованої активності. Слід також визнати велике і можливо ще недооцінене значення введених А.В.Петровським і В.А.Петровським понять надситуативної і наднормативної активності для утвердження у психології категорії активності як характеристики рівня розвитку особистості: особистість тим розвиненіша, чим вищий рівень її власної, внутрішньої активності.

Психологію передусім повинна цікавити та грань активності, яка пов'язана із потребами, волею, свідомістю людини, тобто суб'єктна активність. Коли ж в рамках діяльнісного підходу мотивом стає предмет, то йдеться вже не про активність, а про реактивність. При цьому за межами психологічного аналізу виявляється не лише свідомість людини, але й особливості її відносин із зовнішнім світом. Попри те, що у психології вже узвичаєно вжиток діяльнісної термінології стосовно внутрішніх процесів (наприклад, розумові дії, операції), ці терміни, однак, видаються дещо штучними, абстрактними. Вони фіксують скоріше певний результат психічної активності, а не сам процес потоку свідомості.

У зв'язку з різноманітністю проявів активності у реальному житті та відмінностями у підходах авторів до пояснення цього феномену, поняття активність не має однозначного визначення. Як зазначає В.А.Петровський, “активність виявляється розчиненою в категоріях “праця”, “діяльність”

“практика”... , в поняттях “поведінка”, “активація”, або ж, зрештою, визначається через перерахування ряду властивостей організму (здатності до самозбереження, саморегуляції і т.п.” [7, с.3]. Підкреслюється необхідність диференціації понять “активність” і “діяльність” з врахуванням їх взаємозв’язку і взаємообумовленості.

На думку О.М.Матюшкіна, всі види активності можна розглядати як адаптивні та продуктивні за основними виконуваними функціями [8]. Адаптивні форми активності забезпечують пристосування і складають основу стандартних форм поведінки. Продуктивні ж лежать в основі виникнення та становлення психічних новоутворень і базуються на пошуковій пізнавальній активності суб’єкта, яка постає, зокрема, як творча активність. Творча активність є вищим рівнем розвитку активності як властивості особистості і характеризує людину як яскраву індивідуальність, яка породжує власне ставлення до всього, прагне до самовираження, самодіяльності і саморозвитку.

У результаті проведеного аналізу ми приходимо до висновку, що проблемі мотивації більшою мірою відповідає поняття активності, аніж діяльності, особливо, коли йдеться про психологію творчості. Багатьма авторами підкреслюється автономність творчо обдарованої особистості, її незалежність від зовнішніх умов, соціальних очікувань, її орієнтація на власні, суб’єктні цінності. Отже, тут має місце так звана внутрішня мотивація, яка забезпечує творчі здобутки часто не завдяки, а всупереч соціальним чи матеріальним чинникам. У цьому і проявляється власна, суб’єктна, творча активність людини. Процеси, що відбуваються у свідомості, внутрішню мотивацію неможливо вивчати, досліджуючи лише їх діяльнісні прояви. Діяльність постає як вершина айсберга, основна частина якого прихована в глибинах свідомості. Оцю приховану частину, цю величезну роботу свідомості, яка передує кожному акту творчості, можна визначити як активність. Сучасна психологічна наука володіє достатнім арсеналом методів, за допомогою яких з успіхом можна реконструювати мотиваційні процеси, що визначають творчу активність особистості. Отже, на черзі експериментальні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопр.психол. - 1994. - №5. - С.86-95.
2. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. - М.: Мысль, 1976. - 158 с.
3. Божович Л.И. Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М: Педагогика, 1972.- 351 с.

4. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. - М.:Изд-во МГУ, 1990. - 288 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. - М.: Педагогика, 1989.
6. Психология. Словарь / Под ред.А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд.- М.: Политиздат, 1990.- 494 с.
7. Петровский В.А. Активность субъекта в условиях риска: Автореф. дис. ... канд. психол. наук.- М.,1977.- 18 с.
8. Матюшкин А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопр. психол. - 1982. - № 4. - С. 5-17.